

Türkmencede +IX Ekinin İşlevleri*

Functions of the +IX Suffix in Turkmen

Maral Töre

Dr., Araştırmacı-Yazar

Ankara/Türkiye

e-posta toremaral@hotmail.com

orcid 0000-0002-8551-1023

doi 10.54316/dilarastirmalari.1190827

Atıf

Citation

Töre, Maral (2023).
Türkmencede +IX Ekinin
İşlevleri. *Dil Araştırmaları*,
32: 175-185.

Başvuru

Submitted

18.10.2022

Revizyon

Revised

23.11.2022

Kabul

Accepted

01.12.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Elinizdeki çalışmada, Türkmenenin en işlek +ly/+li yapım ekinin kullanım alanları ve işlevleri üzerinde durulmuştur. Taranan Türkmençe eserlerden +ly/+li ekinin işlevleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ekin işlevleri ve türetim gücü açısından ele alınırken aynı zamanda ekin morfosemantik ve morfofonolojik özellikleri de incelenmiştir. Yazıda bu ekin, bilen edatı veya bağlacı işlevinde kullanılabildiğine ayrıca dikkat çekilmiştir. Ancak +ly/+li'nin bilen edatı/bağlacı olarak kullanımı yaygın değildir. Ekin bu işlevinin diğer işlevleri arasındaki farkı gösterebilmek için aynı kelime örnekleri tercih edilmiştir. Örnekler ve örneklerin geçtiği cümleler, transkripsiyonlu biçimi ve Türkiye Türkçesiyle birlikte verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkmençe, İsimden isim yapım eki, İşlev, Edat, Bağlaç

ABSTRACT

In this study, the usage areas and functions of the Turkmen language's the most frequent formation suffix +ly/+li are dealt with. The functions of the suffix +ly/+li were attempted to be determined from the analyzed Turkmen works. While the suffix is discussed in terms of its functions and derivational power, the morphosemantic and morphophonological features of the suffix are also examined. In the article, it is also pointed out that this suffix can be used as a preposition or conjunction. However, the use of +ly/+li as a preposition/conjunction of bilen is not common. In order to point out the difference between this and other functions of the suffix, the same word examples are chosen. The examples and the sentences including the former are given together with the transcribed form and Turkish translation.

* Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesinde 2021 yılında tamamlanmış "Türkmenenin Türetim Morfolojisi" adlı doktora tez çalışmamızdan üretilmiştir.

Keywords: Turkmen, Denominal noun formative, Function, Preposition, Conjunction

0. Giriş

Diğer Türk yazı dillerinde olduğu gibi Türkmencede de kelime türetilirken en çok yapım eklerinden yararlanılmaktadır. Türkmencenin türetim ekleri içerisinde isimden isim yapım eklerinin sayısı oldukça fazladır. Söz konusu ekler, isim kök veya gövdelerine gelerek yeni bir isim oluşturmaktadırlar. Bu eklerden biri de Eski Türkçeden beri isimden isim yapan ve işlevliği açısından ön sırada yer alan *+ly/+li*'dir.

Türkçede ekler yapım eki ve çekim eki olarak ikiye ayrılmaktadır. Ancak ekleri bu iki başlık altında incelemek yetersiz kalmaktadır. Araştırmacılar bazı eklerin kullanım alanları ve işlevleri açısından ele alırken yapım ve çekim ekleri olarak sınıflandırmanın yeterli olmadığına dikkat çekmişlerdir. Bu eklerden biride Türkçenin erken dönemlerinden beri kullanımı yaygın olan *+IX* ekidir. *+IX*, eklendiği isimlerden sıfat ve kalıcı isim yapma özelliğiyle tanınmıştır. Ergin, ekin Eski Türkçede *-lġ-, -lig-, -luġ-, -lġg* şeklinde var olduğunu ve Batı Türkçesine geçerken sonunda bulunan *g/ġ* sesinin düştüğünü anlatmıştır (2009: 160). Ekin eski biçiminin *-lġg/-lig* olduğunu ve *ġ* ünsüzünün düşmesinden önce *ġ>k* oluştuğunu, sonra da *-lġg>-lġk>-li* sürecinin yaşandığından bahsedilmektedir (Serebrennikov-Gadjieva 2018: 108). Ekin kökeninin Moğolca “bir şeyle teçhiz edilmiş olan şey” anlamında olabileceği de düşünülmüştür (Von Gabain 1988: 44). (Konuyla ilgili ayrıca bk. Kononov 1956: 104; Banguoğlu 2015: 191-193; Korkmaz 2009: 53-55.)

Bu yazıda *+ly/+li* ekinin Türkmencedeki kelime türetimi eş zamanlı olarak ele alınmıştır. İsimlere getirilen *+ly/+li*'nin işlev alanları incelenirken *bilen* edatı veya bağlacı görevinde kullanımı üzerinde ayrıntılı durulmuştur. Bazı isimlerin sonuna eklenen *+ly/+li*'nin sadece sıfat veya isim türetmediğine ayrıca *bilen* edatının/bağlacının yerine kullanıldığı örneklerle incelenmiştir. Ekin bu tür kullanımını diğer işlevlerinden ayırt edebilmek için eklendiği kelimenin cümledeki anlamını bilmek gereklidir. Bundan dolayı ekin bu işlev farkını görebilmek ana dili konuşuru olmayanlar için oldukça zor bir durumdur.

Çalışmada isimden isim yapan *+ly/+li* ekinin kullanım alanları Türkmence yayımlanan gazete, dergi ve edebî eserler taranarak tespit edilmiştir. Bununla birlikte ekle türemiş kelimelerin Türkmence sözlüklerdeki varlığını ve anlamlarını kavramak için TDS (*Türkmen dilinin sözlüğü*) 1962 ve TDS I-II (*Türkmen dilinin sözlüğü*) 2010'dan yararlanılmıştır. Elde edilen verilerden yola çıkarak konuya uygun olan örnekler ve örneklerin geçtiği cümleler verilmeye çalışılmıştır. *+ly/+li* ekinin *bilen* edatı/bağlacı işlevinde kullanımı anlatılırken aynı isim örnekleri tercih edilmiştir. Böylece aynı kelime gövdesinde bulunan *+ly/+li*'nin sıfat olarak ve *bilen* edatı/bağlacı işlevindeki kullanımı daha belirgin gösterilmek istenmiştir. Kelimelerin geçtiği cümleler, Türkiye Türkçesine aktarılarak anlatılmıştır.

Çalışmada örnekler gösterilirken okurların Türkmencenin telaffuzu hakkında bilgi sahibi olması, kelimelerin doğru okunması ve kullanılması için transkripsiyonlu

biçimleriyle birlikte verilmiştir. Örneklerin transkripsiyonlu biçimleri [] içinde gösterilmiştir. Uzun ünlüleri göstermek için [:], /ä/ için [æ/æ:], ı fonemi [i], dişler arası sızıcı /s/ ve /z/ fonemleri [θ] ve [δ], damak /n/'si [ŋ], artdamak sesleri için /g/ [g̊], /k/ [q] ve /h/ [x], çift dudak /v/'si [w], diğer sesler için /j/ [j], /ç/ [ç] ve /ş/ [š] işaretleri kullanılmıştır.

1. +IX eki ve işlevleri

Türk yazı dillerinin çoğunda olduğu gibi +IX, Türkmenenin de en işlek yapım eklerinin başında gelmektedir. Schöniğ, Türkmenedeki en sık kullanılan isimden isim yapan ve sıfat türeten ekin -II olduğunu, olumsuzunun ise -θId ile yapıldığını kaydetmiştir (Johanson-Csató, 1998 <C. Schöniğ>: 263). Kaynaklarda söz konusu ekin kişi isimleri ve şahısların doğduğu, yaşadığı yeri gösteren isimler türettiği üzerinde durulmuştur (Baskakow vd.1970: 123; TDG, 1999: 26). Başka bir çalışmada ise ekin Türkmencede köken gösterdiği, kişi isimleri ve yer adlarının yanı sıra isimden sıfat türettiği belirtilmiştir (Hanser 2003: 150, 157). Azymow, bu ekin Türkmencede yetenek ve nitelik bildirdiğini, bulunduğu ve yaşadığı yeri gösterirken aynı zamanda taraf bildirdiğini vurgulamıştır. Ayrıca bir şeyin olağanın dışında, farklı yönlerinin olduğunu ifade eden sıfatlar da türettiğini dile getirmiştir (1960: 263-264). Esenmedowa, ekin görevlerini şu şekilde sıralamıştır: nitelik, karakter, yetenek ve dış görünüşü belirtir; sahip olunan bir şeyi veya varlığı gösteren sıfatlar yapar, yer bildiren ve mecaz anlamları taşıyan sıfatlar yapar (2010: 135). Bir diğer Türkmençe kaynakta, sıfat türeten en işlek ek olduğu ve eklendiği kelimeyle ilgili olarak varlık, sahiplik anlamlarını kattığı ifade edilmiştir. Ör. *miweli agaç, güçlü adam* vb. Ayrıca ekin az sayıda da olsa isim türettiği şu örneklerle gösterilmiştir: *garly, guşly* vb. (Baýjanow-Petjikowa 2014: 56).

+ly/+li eki, Türkmenenin bütün dönemlerinde işlekliliğini korumuştur. Hemen hemen bütün isimlere eklenebilmesinden dolayı ekle türetilmiş kelimelerin tamamını sözlüklerde ele almak mümkün olmamıştır. İsim soylu kök ve gövdelere getirilen +ly/+li'nin olumsuzu +syz/+siz ekiyle yapılmaktadır. Bilindiği üzere yapım ekleri kelime kök ve gövdelerinden hemen sonra gelir, çekim ekleriyse bundan sonra gelir: *reñk+li+ler+den* 'renklerden', *watan+syz+lyk+dan* 'vatansızlıktan' vb. Ancak bazı durumlarda +ly/+li ve +syz/+siz gibi eklerde bu sıralama yer değiştirdiği görülür. Önce iyelik eki daha sonra +ly/+li, +syz/+siz ekleri gelebilmektedir: *ata+m+ly* 'dedemli/babamli', *eje+m+li* 'annenli', *kaka+m+syz* 'babamsız', *jigi+m+syz* 'kardeşimsiz' vb. Ör. *Ejemli günlere, ejemeli gürrünlere dolanasym gelyär*. 'Annemli günlere, annenli konuşmalara geri dönmek istiyorum.' (www.turkmenmetbugat.gov.tm).

Çalışmada yararlanılan Türkmençe sözlüklerinden TDS (1962) ve TDS (2010)'de bazı kelimelerin her iki ekle türemiş biçimi de yer alırken Ör. *akylly~akylsyz* 'akıllı/akılsız', *ayakly~ayaksyz* 'ayaklı/ayaksız', *edepli~edepsyz* 'edepli/edepsiz', *janly~jansyz* 'canlı/cansız', *duzly~duzsuz* 'tuzlu/tuzsuz', *güýçli~güýsüz* 'güçlü/güçsüz', *miweli~miwesiz* 'meyveli/meyvesiz' vb. bazı kelimelerin Ör. *gülküli* 'sevinçli, güldürücü, neşeli', *öyli* 'evi olan', *ululy* 'büyüğü olan', *wagtly* 'vakitli', *nazly* 'nazlı', *zerli* 'pullu' vb. sadece +ly/+li ekini almış biçimlerinin yer aldığı tespit edilmiştir. TDS

(1962)'de *gamly~gamsyz* 'kederli/kedersiz', *gazetli~gazetsiz* 'gazeteli/gazetesiz', *maşynly~maşynsyz* 'arabalı/arabasız', *reňkli~reňksiz* 'renkli/renksiz' gibi örneklerin her iki biçimine de yer verilmemiştir. Ancak TDS (2010)'de bu kelime örneklerinin her iki biçimi de bulunmaktadır. Örneklerden anlaşılacağı üzere eklerin getirildiği kelimelerin bir kısmı sözlüklerde yer alırken bir kısmı yer almamaktadır. Bu özelliğinden dolayı, ek daha çok çekim eklerine benzetilmektedir. Ergin, +sXz ve +lX eklerinin işlevlik derecesinin çekim eklerine yakın olduğunu belirtir (2009: 160). Erdem, bu eklerin tür değişikliği yapması, sözdizimsel bir bilgi içermemesi onların yapım eki yönünü daha kuvvetlendirdiği görüşündedir (2011: 81) (Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Banguoğlu 2015; Ergin 2009; Erdem 2011, 2014, 2016). Ancak çekim ekleriyle karşılaştırıldığında +ly/+li ve +syz/+siz ekleri kalıcı isimler türetebilmektedir. Bazı araştırmalar ekin kalıcı isimler yapmasının yanı sıra "geçici vasıf isimleri" oluşturduğu üzerinde de durmuşlar (Baydar 2018). Gülsevin, +slz ve +ll gibi eklerin sözlüksel malzeme türetmekten ziyade kelimelerde gramatikal bir görev değişimi yaptığını ve bundan dolayı bu tür ekleri ayrı alt başlıklarda değerlendirmenin daha doğru olacağını vurgulamıştır (2004: 1272). Ayrıca bu eklerin olumsuzluk ifade eden bazı kelimelere eklenmediği de görülmektedir. Ek, *aladaly~aladasyz* 'endişeli/endişesiz', *gaygyly~gaygysyz* 'dertli/dertsiz' vb. kelimelere getirilebilirken **garyply~garypsyz* 'garyp [gari:p] fakir, muhtaç', **horly~horsuz* 'hor [xo:r] 1. Bedenen zayıf, 2. Fakir yaşayan', **mätäçli~mätäçsiz* 'mätäç [mætæç] muhtaç', **yamanly~yamansyz* 'yaman [yaman] kötü, iyi olmayan, pis' gibi sınırlı kelimelerde kullanılmamaktadır. Bu tür kelimeler, Türkmencede +lyk/+lik ekiyle sağlanmaktadır: *garyplyk*, *horluk*, *mätäçlik*, *yamanlyk* vb.

Ekin Türkmencede iki alomorfu bulunmaktadır: +ly [li] ve +li [li]. Eklendiği bütün kelimelerde düz ve dar ünlülüdür: *akyl+ly* [aқıllı] 'akıllı', *göz+li* [gödlü] 'gözli' vb. Ancak kelime tek heceli ve yuvarlak ünlülü ise ve +ly/+li ekinden sonra başka bir ek getirilirse Türkmenenin yazım kuralı gereği ekin ünlüsü yuvarlaklaşır: *güýç+li>güýç+lü+lik* [güýşlülük] 'güçlülük', *kök+li>kök+lü+ler* [köklülör] 'köklüler' vb.

Ek, Türkmeneye Arapça (*nurly* 'nurlu', *peýdaly* 'faydalı', *sabyrly* 'sabırlı' vb.) ve Farsçadan (*myhmanly* 'misafirli', *miweli* 'meyveli' vb.) geçen isim soylu kelimelere getirilmekle birlikte Rusçadan geçen bazı isimlere de gelebilmektedir: *gazetli* 'gazeteli', *sportly* 'sporlu', *tehnologiyaly* 'teknolojili', *zarýadly* 'şarjli' vb.

Ek, Türkmencede kullanılan bazı Arapça ve Farsça kökenli eklerin ifade ettiği anlam ve işlevlerini de karşılamaktadır. +ban, +dar, +gyn/+gin, +kär/+gär gibi ek almış sıfatların bir kısmı +ly/+li ile yapılabilmektedir. Ör. *mähri+ban=mähir+li* 'merhametli, sevgi dolu', *akyl+dar=akyl+ly* 'akıllı, zeki', *algy+dar=algy+ly* 'alacaklı', *bergi+dar=bergi+li* 'borçlu', *gam+gyn=gam+ly* 'kederli', *günä+kär=günä+li* 'suçlu', *umydy+gär=umyt+ly* 'umutlu, inançlı, istekli' vb. Bunlarla birlikte Arapça nispet i'siyle yapılan bazı isimler için söz konusu ekten yararlanılmıştır: *Mahmut Kaşgary=Kaşgarly*, *merkezi=merkezli* 'merkezli', *tankydy=tankyty* 'tenkitli' vb. (Türkmeneye Arapça ve Farsçadan geçen isim yapım ekleri ve bileşikleri için bk. Töre 2021: 103-115).

Türkmencede +ly/+li ekini almış sıfat ve isimler, isimden isim yapan +ja/+je: *jay+ly+ja* [ja:ylıja] 'küçük/sevimli evi olan, eşik+li+je [eşiklije] 'sevimli giysisi olan' vb.; +jak/+jek: *ýuwaş+ly+jak* [yuwoşlujoq] 'yavaşça', *çäýnek+li+jek* [çäyneklıjek]

‘çaydanlıkla’ vb.; +*lyk*/*lik*: *dowam+ly+lyk* [dowamlılıq] ‘devamlılık’, *náz+li+lik* [næðlilik] ‘nazlılık’ vb.; +*rak*/*räk*: *jan+ly+rak* [ja:nlira:q] ‘daha canlı’, *süýt+li+räk* [θüytlüræk] ‘daha sütü’ vb. ekleriyle sıklıkla kullanılmaktadır.

Taranan Türkmençe hikâye, masal, roman, gazete ve dergilerde +*ly*/*li* ekinin tespit edilen işlevlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Ek; sahipliği, niteliği veya herhangi bir özelliği bildiren sıfatlar türetir: *adalat+ly* [ada:latlı] ‘adaletli’, *asyl+ly* [aθilli] ‘ağır başlı, edepli’, *bilim+li* [bilimli] ‘eğitimi’, *çaga+ly* [ça:ğalı] ‘çocuklu’, *düýe+li* [düyölyü] ‘develi’, *duýgy+ly* > *duýguly* [duygulu] ‘duyarlı, duygulu’, *hormat+ly* [xormotlı] ‘saygılı’, *hoşniyet+li* [xoşniyetli] ‘iyi niyetli’, *yürek+li* [yüröklü] ‘yürekli, cesur’ vb.
2. Bünyesinde barındırma, bulundurma bildiren sıfatlar türetir: *aýna+ly* [a:ynalı] ‘aynalı’, *güneş+li* [günöşlü] ‘güneşli’, *reňk+li* [reňkli] ‘renkli’, *suw+ly* [θuwlı] ‘sulu’ vb.
3. Doğulan veya yaşanan yere ait olmayı gösteren sıfatlar türetir: *Aşgabat+ly* [aşğawa:tlı] ‘Aşgabatlı’, *oba+ly* [o:wolı] ‘köylü’, *şäher+li* [şæherli] ‘şehirli’ vb.
4. Bir millete, kavime veya bir topluluğa ait olmayı gösteren sıfatlar türetir: *Änevlı*, *Ärsaryly*, *Garagoýunly*, *Gardaşly*, *Kyraçly*, *Hasarly*, *Selçukly*, *Ýemreli* (bk. Ataniyazov 1999). Bazı Türkmen diyalektlerinde +*ly*/*li*’nin yerine +*çy*/*çi* eki de kullanılmaktadır: *Çelekenli*~*Çelekençi*, *Esengulyly*~*Esengulyçy* vb. (bk. TDG 1999: 24).
5. Şehir, köy, semt isimleri türetir: *Baharly* (etrap), *Gyýanly* (şäherçe), *Magdanly* (etrap) vb.
6. İsimlerden sıfat türetir: *gara+ly* (*adam*) [ğaralı] ‘suçlu (adam)’, *göçgün+li* (*oglan*) [göçgünlü] ‘1.Çabuk kızan, 2. Heybetli (oğlan)’, *zyýan+ly* (*iymit*) [ðiya:nlı] ‘zararlı (yiyecek)’ vb.
7. Herhangi bir konuda yetkili, tanınmış kişileri ifade eden kelimeler türetir: *rugsat+ly* (*adam*) [ruğtatlı] ‘izinli (adam)’, *ygyýar+ly* (*harby işgär*) [iğtiya:rlı] ‘yetkili (asker)’, *jogapkär+li* (*kişi*) [joğa:pkærli] ‘sorumlu (kişi)’, *wezipe+li* (*wekil*) [weðipeli] ‘vazifeli (vekil)’ vb.
8. Ek, Türkmencede isim, soy isim, takma isim ve lakap türetmekte sık kullanılır: *aga+ly* > *Agaly* [a:ğalı] ‘Agalı < *aga* ‘ağabey’ (erkek ismi)’, *dür+li* > *Dürli* [dürlü] ‘Dürli < *dür* ‘inci’ (kadın ismi)’, *hal+ly* > *Hally* [ha:llı] ‘Hallı < *hal* ‘tenin yüzeyinde bene benzeyen ancak büyük olan leke’ (erkek ismi)’, *il+li* > *İlli* [illi] ‘İlli < *il* ‘el, ülke, yurt’ (erkek ismi)’, *pir+li* > *Pirli* [pi:rlı] ‘Pirli < *pir* ‘pir, yaşlı’ (erkek ismi)’, *meň+li* > *Meňli* [meňli] ‘Menli < *meň* ‘ben, tendeki leke’ (kadın ismi)’, *náz+li* > *Názli* [næðli] ‘Nazlı < *náz* ‘naz’ (kadın ismi)’, *nur+ly* > *Nurly* [nurli] > *Nurlyýew* ‘Nurlı < *nur* ‘nur’ (erkek ismi/soy ismi)’, *täç+li* > *Täçli* [täşli] > *Täçliyew* ‘täç’ ‘1. Tende buluna leke, 2. Täç’ (erkek ismi/kadın ismi/soy ismi)’ vb.
9. Medeni ve ailevi durumu bildiren kelimeler için kullanılır: *a:dag+ly* [a:dağlı] ‘iki ailenin karşılıklı olarak erkek ve kız çocuklarını büyüyünce evlenmesi için verilen söz, beşik kertmesi’, *maşgala+ly* [maşğalalı] ‘1. Çoluklu çocuklu, 2. Evli, eşli (erkek için)’, *nika+ly* [niqa:li] ‘nikahlı’ vb.

10. Soru bildiren kelimelerde kullanılır: *nätüýs+li* [nætüýüölü] ‘ne türden, nasıl’, *nire+li* [ni:reli] ‘nereli’ vb.
11. Anlamaları birbirine yakın veya uzak iki isim yan yana kullanılırken bu ekten yararlanır: *öýli-işikli* [öylü-i:şikli] ‘evli barklı’, *öýli-illi* [öylü-i:lli] ‘evli barklı’, *jayly-maşynly* [ja:yli-mašinli] ‘evli arabalı’, *gözli-başly* [gödlü-bašli] ‘evli barklı’, *ululy-kıçili* [ululü-kıçili] ‘büyükü-küçükü’ vb.
12. Bazı sayı isimlerine eklenir: *yigrimi-otuzly yaşlar* [yigrimi-otudli] ‘yirmili otuzlu yaşlar’, *togsanly ýyllar* [toğθonli] ‘90’lı yıllar’ vb.
13. Herhangi bir şeyin veya özelliğın olması gerekenden daha fazla olduğunu gösteren ve mecaz anlamda kullanılan sıfatlar türetir: *dil+li* (*çaga*) [dilli ça:ga] ‘çok konuşan çocuk, konuşma becerisi iyi olan çocuk, yaşına göre iyi konuşan’, *döwlet+li* (*adam*) [döwleötlü a:dam] ‘varlıklı, büyük ailesi olan, güçlü ve mutlu adam’, *kelle+li* (*oglan*) [kelleli oğlon] ‘kafası iyi çalışın, iyi düşünebilen (oğlan), yaşına göre daha yetenekli olan’ vb.

Yukarıda Türkmencedeki isimden isim yapım eki *+ly/+li*’nin tarama sonucu tespit edilen 13 işlevi gösterilmiştir. Makalenin bundan sonraki kısmında isim kök ve gövdelerine gelen *+ly/+li* yapım ekinin *bilen* edati/bağlacı işlevinde kullanımı üzerinde durulacaktır.

2. *+ly/+li* ekinin *bilen* işlevinde kullanımı

Türkmencede *bilen* hem edat (sözsoñy kömekçisi) hem de bağlacı (bağlacı kömekçi) olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Türkmencede vasıta durumu *bilen* edatının yardımıyla yapılmaktadır. Türkmencedeki *bilen*, Türkiye Türkçesindeki *ile* edatına/bağlacına karşılık gelmektedir. Edat veya bağlacı olduğu cümlelerin içindeki anlamıyla çıkartılabilmektedir. Bağlacı olan *bilen*, benzer kelimeleri birbirine bağlamakla görevlidir. Edat olan ise kendinden önceki kelimelerle diğer kelime arasındaki anlam ilişkisini kurmaktadır. Bağlacı ve edatlar da yapılarına göre alt başlıklara ayrılmaktadır. (Türkiye Türkçesinde bağlacı ve edat kavramları hakkındaki tartışmalar henüz devam etmektedir. Edat için ayrıca takı, son takı, ilgeç, çekim edati, son çekim edati, ek edat vb.; bağlacı için bağlam, edat, rabıt edat vb. terimler kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Banguoğlu 2015; Ergin 2009; Hacıeminoğlu 1971; Korkmaz 2009 vd.).

Edatlar ve durum ekleri isimlerden sonra gelerek cümledeki diğer öğelerle ilişki kuran görevli unsurlardır. Eski Türkçeden beri edatların durum eklerinin yerine kullanıldığı bilinmektedir. Banguoğlu, Türkçedeki az işlek çekim eklerinden bahsederken *+IX* ekinin *+IA* ekiyle kullanılışı çoğu zaman anlamca bir birlerine yaklaştığını vurgulamıştır: *arabalı gitmek*×*arabayla gitmek* vb. Ancak *+IX* ekinin daha çok sabit anlamlı sıfatlar yapmaya yarar olduğunu da belirtmiştir (2015: 331). Bu tür yapılar Türkmencede de görülmektedir. Türkmencede vasıta durumu için *bilen* edatından yararlanılmaktadır: *maşynly gitmek* ‘arabalı gitmek’×*maşyn bilen* (*maşynly*) *gitmek* ‘arabayla gitmek’, *gylyçly geldi* ‘kılıçlı geldi’× *gylyç bilen* (*gylyçly*) *geldi* ‘kılıçla geldi’ vb. Diğer durum ekleriyle bazı edatların aynı anlamda kullanıldığı örneklere de rastlamak mümkündür:

Galamy jigime aldy ‘Kalemi kardeşime aldım’×*Galamy jigim üçin aldy* ‘Kalemi kardeşim için aldım’, *Ýaş toýuňy gutlaýarys* ‘Doğum gününü kutluyoruz’×*Ýaş toýuň bilen gutlaýarys* ‘Doğum gününü kutluyoruz’ vb. Bu konuyla ilgili Delice, çekim edatı yerine kullanılan eklerin birer temsil eki vazifesini gördüğünü ve bu tür eklerin sözdiziminde bulunuşları açısından diğerlerinden ayrı bir gruplandırılması gerektiğini açıklamıştır (bk. 2000: 16; 2017: 1324).

Türkmenistan’da yapılan çalışmalarda *bilen* edatının/bağlacının eski biçimleri *ile/ilen/len/le* olarak verilmektedir (GTDSS 2004: 228). Weýisow, edatın eski biçimlerinin *birge/birle/birlen* olduğunu ve /r/nin düşmesi sonucunda *bilen* biçiminde devam ettiğini anlatmıştır. *bilen* edatını kısaltılmış şekli *ile* ise günümüz Türkmenesinde +ly/+li ekine dönüştüğünü ve “we” bağlacı yerine kullanıldığını vurgulamıştır (2008: 270-271). Atanyázow, *bile/bilen*: Eski Türk yazıtlarında *birle* biçiminde rastlanan bu kelimenin *bir* sayı ismi ve +le ekinin birleşmesinden türediğini, anlamının “bir etmek, birlemek” olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca günümüzde bağlaç olarak *bile* kelimesinin sonuna +n eklendiğini ve anlamının değişmediğini de belirtmiştir (2004: 61). Von Gabain çalışmasında *bilän* < *bir+lä-* şeklinde ele almıştır (1950:140). Hacıeminoğlu, *bilen* ve *birlen* kelimelerindeki -n’yi bir türeme ses yahut ikinci bir vasıta hâli eki saymanın daha doğru olduğunu ifade etmiştir (1971: 21).

bilen bağlacı kendinden önce gelen kelimeyle beraberliğini, birliğini ve ilgili olduğunu göstermektedir. Ayrıca *bilen* bağlacı cümledeki yerine göre *we*, *hem* bağlaçlarıyla değiştirilerek kullanılabilir: *Mamagül bilen/we Akmyrat* ‘Mamagül ile/ve Akmyrat’, *Ýagş bilen/hem gar ýagýar* ‘Yağmur ile/ve kar yağıyor’, *Galam bilen/we/hem depder* ‘Kalem ile/ve defter’ vb. Ancak *bilen*, edat olarak kullanıldığında yerine başka yardımcı kelime gelmemektedir. Ör. *Mamagül Akmyrat bilen gürleşýärdi* ‘Mamagül Akmyrat ile konuşuyordu’, *Onuň bilen salamlaştý* ‘Onunla selamlaştı’, *Dostyň bilen gitdiň* ‘Arkadaşınla gittin’ vb. Azymow vd., *bilen* edatı beraberlik ifade eden ulama bağlacı görevinde de kullanıldığını, bağlaç olarak kullanıldığında benzer kelimelerin arasına getirildiğini ve önde gelen kelimeyle beraber söylendiğini, kendinden sonraki kelimeye ise vurgu yapıldığını anlatmıştır (2011: 257).

Türkmencede bazen +ly/+li ve +dyr/+dir ekleri, *we/hem* bağlacı yerine işlev görür. Benzer isimlerin arasında kullanılır ve numaralandırma ilişkisini ifade eder: “Аффиксы -лы/-ли, -дыр/-дир иногда выступают в функции союзов *we, hem*. Они употребляются между именными однородными членами и выражают отношения перечисления.” (Baskakow vd.1970: 439). Bazı araştırmacılar *akly-garaly* ‘beyazlı siyahlı’, *ulyly-kijili* ‘büyük küçüklü’ gibi örneklerdeki ekin isimden isim yapım eki olduğunu düşünmektedir. Ancak Ramstedt ve birçok araştırmacılar bu örneklerde bulunan +ly/+li’nin *ile (bilen)* kelimesinden geldiğini ve bağlaç görevinde hizmet ettiğini vurgulamışlardır (Baskakow vd. 1970: 439; TDG 1999: 515; Baýjanow-Petjikowa 2014: 320; HZTD 2015: 296). Türkmencede +dyr/+dir bildirme durumu ekinin bağlaç olarak işlev gördüğü örnekler oldukça azdır. Ör. *Ertirden soň atadyr ogullaryň arasynda kiçijik geňş boldy* (A.Gowşudow). ‘Bir gün sonra dede ve/ile oğulların arasında küçük bir toplantı oldu.’, – *Patyşam, gije baranym hak, bagyrdyr öyken bereni hak* (Türkmen halk ertekileri). ‘Sultanım, gece geldiğim doğrudur, karaciğer ve/ile akciğer verdiği doğrudur.’ (bk. Baýjanow-Petjikowa 2014: 320).

Makalenin bu kısmında, Türkmencede *ly/li* yapım ekiyle oluşan kelimelerin cümlelerdeki sıfat ve *bilen* edatı/bağlacı işlevinde kullanımları örneklerle ele alınmıştır. Örnekler özellikle aynı kelimelerden seçilerek karşılaştırılma yapılmıştır. Böylece bazı isimlerin sonunda bulunan *+ly/+li* ekinin sıfat olarak ve *bilen* edatı/bağlacı işlevindeki kullanım alanları gösterilmeye çalışılmıştır. Aşağıda farklı metinlerden alınan cümleler ve içerisinde geçen kelime örnekleri Türkmencedeki telaffuzuyla beraber verilmiştir.

Aýaly, çagalary bar. Özem **maşynly-zatly** (D: 40).

[aya:li, ça:ğaları ba.: Ö:ðæm maşi:nli-ða:tli]

‘Karısı, çocukları var. Kendisi de arabalı neyli.’

Sagat bir bolup, ikiden baş minut işlände, **maşynly** şähere gaýt dym (BSÝÝS: 56).

[θa:ğat bir wolup, ikiden bæ:ş minut i:şlænne, maşi:nli şähere gayttim]

‘Saat biri beş geçe arabayla şehre döndüm.’

İlk cümlede geçen *maşynly* < *maşyn* +*ly* ‘arabalı’ kelimesinde ek isimden sıfat yapmıştır. İkinci cümlede ise *maşyn+ly* (<*maşyn bilen*) ‘araba ile’ anlamını veren ek, *bilen* edatı işlevindedir.

Bular ýaly işde iki **gulakly**, uzyn saply, daýaw piliň däl-de, şular ýaly kiçijik, ýeňil hem ykjam kepjaniň oňaýlydygyny Kemman agsak senden-menden gowy bilýär (D: 145).

[bulor ya:li i:şde iki ğuloqlı, uđi:n θaplı, dayow pi:liň dæl-le, şulor ya:li kiçijik, yeňil hem iğjam kepjæniğ oňoylıdığını Kemman ağθaq θennen-mennen ğowı bilyæ:]

‘Bunun gibi işlerde iki kulaklı, uzun saplı, sağlam küreğe değil de bunlar gibi küçük, hafif ve rahat bir çapanın kullanışlı olduğunu aksak Kemman senden, benden iyi biliyor.’

Özem bir dili hapa, iki **gulakly** eşider ýaly däl (D: 40).

[ö:ðæm bir dili xapa, iki ğuloqlı eşider ya:li dæ:l]

‘Kendisinin de (öyle bir) ağzı bozuk ki, iki kulakla duyulacak gibi değil.’

İlk cümlede ek, sıfat türetmiştir: *gulakly* < *gulak+ly* ‘kulaklı’. İkinci cümlede geçen *gulak+ly* (<*gulak bilen*) ‘kulak ile’ anlamında ek, edat işlevinde kullanılmıştır.

Ol matalardan özüne laýyk geým tikinip geýen wagty, uzyn **boýly**, gytak gara **gözli** Şirin has owadan görünyärdi (Gör.: 1).

[ol matalardan ö:ðünö la:yıq geým tikinip geýen wağtı, uđi:n boýlı, ği:taq gara göđlü şirin ha:θ owodon görünyæ:di]

‘O kumaşlardan kendine yakışan giysi diktirip giydiği vakit uzun boylu, çekik kara gözlü Şirin daha da güzel görünüyordu.’

Öý kitaphanasynyň esasyny çeper kitaplaryň tutýandygyna **gözli** şaýat bolduk (Gar.: 122).

[öy kitapxa:naθiniğ eθa:θini çeper kitaplarığ tutyanniğina göğlü şa:yat bolluk]

‘Ev kütüphanesinin çoğunluğunu edebiyat kitaplarının kapladığına gözlerimizle şahit olduk.’

Ek, ilk örnekte *gözli* < *göz+li* ‘gözli’ sıfat türetmiştir, ikinci örnekte *göz+li* (< *göz bilen*) ‘göz ile’ edat olarak kullanılmıştır.

Eneli günleriň *bagtly* günler, *ataly* günler iň *manyly* günlerdir (THN: 39).

[eneli günnörüş bağıtlı günnör, atalı günnör i:ŋ ma:nili günnördür]

‘Anneli günler mutlu günler, babalı günler ise en anlamlı günlerdir.’

Ataly-ogul tirkeşip, ýola düşdüler (Gar.: 91).

[atalı-oğul tirkeşip yo:lo düşdülör]

‘Baba ile/ve oğul beraber yola koyuldular.’

Ek, ilk cümlede *ata+ly* ‘babalı’ sıfat olarak, ikinci cümlede *ata+ly* (< *ata bilen*) ‘baba ile/ve oğul’ bağlaç işlevinde kullanılmıştır.

Köp bir *güýçli-gaýratly*, *atly-gylyçly*, *aşly-çörekli* gerçek goç ýigit diýip eşidýäs (Go.: 154).

[köp bir gü:çlü-ğayra:tlı, atlı-ğiliçli, aşı-çöröklü gerçek goç yigit diyip eşdyæθ]

‘Çok güçlü gayretli, atlı kılıçlı, işli güçlü; gerçek bir koç yiğit diye çok duyuyoruz.’

Ol bili *gylyçly* öýden çykdy (ÜNB: 133).

[ol bi:li ğiliçli öydön çiqdi]

‘O belinde kılıçla evden çıktı.’

İlk cümlede ek, isimden sıfat türetmiştir: *gylyç+ly* ‘kılıçlı’. İkinci cümledeyse ek, edat işlevindedir: *gylyç+ly* (< *gylyç bilen*) ‘kılıç ile’.

Gadyrly okyjy! Siz bilen salam barada söhbet etdik (KS: 37).

[gadirli oki:ji! θið wilen θala:m ma:rada θöhwet ettik]

‘Kıymetli okuyucu! Sizinle “selam” hakkında sohbet ettik.’

Ony örän *gadyrly* garşy alýarlar (THE: 365).

[onı öraen gadirli ğarşı alya:lar]

‘Onu büyük saygıyla karşıyorlar.’

İlk cümledeki örnekte ek sıfat türetmiştir: *gadyr+ly* ‘kıymetli, saygılı’. Ek, ikinci örnekte *gadyr+ly* (< *gadyr bilen*) edat işlevindedir.

Örneklerden de görüldüğü üzere Türkmencede *+ly/+li* eki bazı durumlarda cümle içerisinde *bilen* edatı/bağlacı işlevinde isim kök ve gövdelerine gelebilmektedir. Ekin bu işlevini eklendiği kelimenin cümledeki anlamıyla ayırt edebilmek mümkündür.

3. Sonuç

Bu çalışmada Türkmencede isimden isim türeten *+ly/+li* ekinin morfofonolojik ve morfosemantik işlevleri eşzamanlı olarak incelenmiştir. İlk önce *+ly/+li* yapım ekinin

türetim gücü ve Türkmençedeki tespit edilen işlevleri verilmeye çalışılmıştır. Ekin kullanım alanlarını ve işlevlerini ayrıntılı olarak tespit edebilmek için Türkmenistan'da yayımlanan gazete, dergi ve edebî eserlerden oluşan metinlerden tarama yapılmıştır. Yapılan tarama ve tespitler sonucu isim soylu her tür kelimeye getirilebilen bu ekin 13 işlevi üzerinde kısaca durulmuştur. İsimden isim, isimden sıfat türeten *+ly/+li* yapım ekinin ayrıca soru bildiren ve ikilemeli/pekiştirmeli kelimelere de eklendiği tespit edilmiştir. Bunlarla birlikte Türkmençede kullanılan Arapça ve Farsça kökenli bazı eklerin *+ban*, *+dar*, *+gyn/+gin*, *+kär/+gär* ve nispet i'sinin ifade ettiği anlam ve işlevi, *+ly/+li*'nin karşıladığı görülmüştür. Bu ekle türemiş kelimelerin bir kısmı sözlüklerde yer alırken bir kısmının sözlüklerde yer almadığı da gözlemlenmiştir.

Çalışmanın ikinci kısmında bu ekin *bilen* edatı/bağlacı işlevinde kullanımı üzerinde durulmuştur. Türkmençede *bilen*, hem bağlaç hem de edat olarak kullanılabilir. Edat veya bağlaç olarak kullanımı, cümlenin içindeki anlamıyla çıkartılabilir. Ancak ekin bu işlevi diğer işlevlerine göre yaygın değildir. *Eneli günlerin bagtly günler, ataly günler in manyly günlerdir* 'Anneli günler mutlu günler, babalı günler ise en anlamlı günlerdir' ve *Ataly-ogul tirkeşip, ýola düşdüler* 'Baba ile/ve oğul beraber yola koyuldular' cümlelerinin ilkinde geçen *ata+ly* 'babalı' örneğinde ek, sıfat işlevindedir. İkinci cümledeki *ata+ly* (<*ata bilen*) 'baba ile/ve oğul' örneğinde ek, *bilen* bağlacı işlevindedir. *Gadyrly okyjy!* 'Kıymetli okuyucu!' ve *Ony örän gadyrly garşy alýarlar* 'Onu büyük saygıyla karşılıyorlar' cümlelerinde geçen ilk *gadyr+ly* 'kıymetli, saygılı' kelimesinde ek, sıfat türetmiştir. İkinci örnekteki *gadyr-ly* (<*gadyr bilen*) kelimesinde ek, *bilen* edatı işlevinde kullanılmıştır.

Sonuç olarak çalışmada, *+ly/+li*'nin Türkmençedeki türetim eki olarak işlevleri ele alınmıştır. Bu işlevlerin içerisinde ekin *bilen* edatı veya bağlacı olarak kullanımına dikkat çekilmiştir. Ayrıca *+ly/+li* ekinin Türkmençede sadece türetim eki olarak incelenmesinin yetersiz kaldığı gözlemlenmiştir.

Taranan Metinler ve Kısaltmaları

- BSÝÝS *Bir soragyň ýigrimi ýyllyk sütemi (Taryhy-publisistik oçerkler)*, Allaýar Çüriýew, 1993, Aşgabat: Meşrep Neşirýaty.
- D *Derdeser (hekaýalar)*, Kakamyrat Ataýew, 2013, (?).
- Gar. *Garagum-№6/2019*
- Go. *Görogly eposy (dessan)*, (Haz. Ata Gowşudow, Mäti Kösäýew), 1980, Aşgabat: TN.
- Gör. *Göreş (roman)*, Çary Aşyr, 1986, Aşgabat: "Türkmenistan" neşirýaty.
- KS *Könelmeýän söz (Ylmy-populyar neşir)*, Kakajan Ataýew, 1991, Aşgabat: "Magaryf".
- THE *Türkmen halk ertekileri*, 2008, Aşgabat: Ylym.
- THN *Türkmen halk nakyllary*, 2005, (Haz. Myrat Çaryýew), Aşgabat: "Miras".
- ÜNB *Üç nokadyň biri (roman)*, Ylýas Amangeldi, 2002, Aşgabat: Ruh

Kısaltmalar ve Kaynakça

- ATANIYAZOV, Soltanşa (1999). "Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği". *bilig-10/Yaz'99*:1-32.
- ATANIYAZOV, Soltanşa (2004). *Türkmen diliniň sözköki (Etimologik) sözlügi*. Aşgabat: Miras.

- AZYMOW, Pygam (1960). *Häzirki zaman türkmen dili*. Aşgabat: TDU.
- AZYMOW, Pygam; SOPYÝEW, G; GÖNNÄÝEW, Ý; WEÝISOW, B; ZIÝÝEW, N (2011). *Türkmen dili I-II*. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- BASKAKOW, N.A.; HAMZAÝEW, M.Ý; ÇARYÝROW, B(1970). *Türkmen Diliniň Grammatikasy (I.Bölüm Fonetika we Morfologiya)*. Aşgabat: Ylym Neşirýaty.
- BAYDAR, Turgut (2018). “+II Eki Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeler Dergisi* 18/2-Kış, 2018:535-541.
- BAÝJANOW, B; PETJIKOWA, M (2014). *Häzirki zaman türkmen dili (Morfologiya)*. Aşgabat: TBM, TYAMADEI, DAATMDDI.
- DELİCE, Hacı İbrahim (2000). “Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi”, *CÜFEF Sosyal Bilimler Dergisi* 24:221-235, Aralık.
- DELİCE, Hacı İbrahim (2017). “Çekim Edatlarının Ek Düzeyinde Eş Değerliği ve Temsil Ekleri”, *VIII Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 22-26 Mayıs 2017*, Ankara: TDK Yayınları, 2021: 1323-1329.
- ERDEM, Mevlüt (2011). “Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları”. *Bilig*, Yaz 2011/Sayı 58: 71-90.
- ERDEM, Mevlüt (2014). “Türkçede Çekim ve Türetim Morfolojisi ve Sözlüklere Yansması”. *Turcology and Linguistics – Éva Ágnes Gsató Festschrift*, Ankara: Hacettepe Üniversite Yay.
- ERDEM, Mevlüt (2016). “Türkçede Türetkenlik ve Türetkenliği Ölçme Yöntemleri”. *Türkbilgi*, 2016/32: 169-180.
- ERGIN, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- ESENMEDOWA, Amangül (2010). *Häzirki zaman türkmen dili (Morfologiya)*. Aşgabat: TBM ve MATDU.
- VON GABAIN, Annamari (1950). *Altürkische Grammatik*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- VON GABAIN, Annamari (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. M. Akalın). Ankara: TDK.
- GTSS = *Gadymy türkmen diliniň saýlama sözlügi* (2004). (Haz. M. Söyegow, S. Gülügow, G. Ballyew). Aşgabat: TMGİ.
- GÜLSEVİN, Gürer (2004). “Türkçede “Sıra Dışı Ekler” ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine” *V. Uluslararası Türk Dili Kurultay Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004*, Ankara: AKDT ve TYK, TDK Yayınları: 855/I, s:1267-1283.
- HACIEMİNOĞLU, M. Necmettin (1971). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- HANSER, Oskar (2003). *Türkmençe Elkitabı* (Çev. Z. K. Ölmez). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:17.
- HZTD = *Häzirki zaman türkmen dili (Morfologiya)* (2015). Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
- JOHANSON, L., CSATO, É.Á (1998). *The Turkic Languages*. London and New York.
- KONONOV, A.N (1956). *Grammatika Sovremennogo Tureskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva/Leningrad: SSSR.
- KORKMAZ, Zeýnep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yay.
- SEREBRENNIKOV, B.A; GADJIEVA N. Z (2018). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırılmalı Tarihî Grameri* (Çev. T. Hacıyev, M. Öner). Ankara: TDK Yayınları.
- TDS = *Türkmen diliniň sözlügi* (1962). (Haz. M.Ý. Hamzaýew, S. Altaýew, G. Ataýew, G. Açylow, W. Mesgudow, A. Mertgeldiýew). Aşgabat: Türkmenistan SSR Ylymlar akademiýasy.
- TDS = *Türkmen diliniň sözlügi I (A-Z) – II (K-Z)*. (2010). Aşgabat: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyasy, Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat İnstituty.
- TDG = *Türkmen Diliniň Grammatikasy (Morfologiya)*. (1999). (Haz. A.Borjakow, M.Saryhanow, M.Söyegow, B.Hojaýew, S.Ärnazarow). Aşgabat: Ruh Neşirýaty.
- TÖRE, Maral (2021). *Türkmençenin Türetim Morfolojisi*. Doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı.
- WEÝISOW, Begmyrat (2008). *Türkmen diliniň taryhy*, Aşgabat. www.enedilim.com (10.11.2022) www.turkmenmetbugat.gov.tm (10.11.2022)